

Володимир Горак

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України
НАН України (Київ, Україна)

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У ВИСВІТЛЕННІ ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ “УКРАЇНА, 1917–1921. ДОСЛІДЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ”

Стаття присвячена висвітленню долі двох українських урядів – Центральної Ради і Директорії у збірнику наукових праць “Україна, 1917–1921. Дослідження революції”. Автор статті робить детальний науковий аналіз поглядів американських істориків – спеціалістів з історії Української революції 1917–1921 років, визначає дві різні концепції історії УНР, показує як сильні, так і слабкі сторони цих наукових студій, визначає соціально-політичні та історичні джерела поглядів американських дослідників. До сильних сторін праць збірника, крім іншого, відносяться розгляд подій Української революції у їхній динаміці, значний фактологічний матеріал з різноманітних історичних джерел, послідовне відтворення революційного процесу від його початку (березень 1917 року) до завершення (листопад 1921 року). До недоліків слід віднести, перш за все, оминання американськими істориками низки важливих історичних фактів (і особливо – стосовно аграрної політики Центральної Ради і Директорії), перебільшення ними одних факторів, які спричинили крах цих урядів, при ігноруванні або недооцінці інших. Науковий аналіз дозволив автору статті виділити два способи історієписання Української революції 1917–1921 років в американській історіографії – апологетичний і критичний, причому останній спосіб автор вважає таким, який більшою мірою відповідає історичній правді.

Ключові слова: Центральна Рада, Директорія, Українська революція.

Сьогодні тема Української революції 1917–1921 років залишається однією з найпопулярніших у вітчизняній і зарубіжній

українській історіографії. Їй присвячено багато сотень різних історичних творів – наукових монографій, наукових і публіцистичних статей, мемуарів та інших. Одним з таких видань став збірник наукових статей “Україна, 1917–1921. Дослідження революції”, написаний американськими істориками, який побачив світ у 1977 році. Авторами цього збірника стали такі знані в науковому світі історики як Тарас Гунчак, Марта Богачевська-Хом’як, Ігор Каменецький, Ярослав Білінський, Артур Адамс та інші дослідники.

Стосовно цього видання, як і щодо інших публікацій з історії Української революції, виникає ціла низка важливих історіографічних питань. Зокрема, наскільки вірно і повно відтворені в ньому події Української революції 1917–1921 років? На чому ґрунтуються погляди цих американських дослідників другої половини ХХ століття? Які історичні концепції створили в статтях збірника наші американські колеги і які з них найбільше відповідають історичній правді? З’ясуванню цих та деяких інших питань ми і присвятили цю статтю.

1. Центральна Рада: злет і падіння

Цікаво, що за певною іронією долі Українська революція 1917–1921 років почалася не в Україні, не в Києві або в якомусь іншому місті, а у Петрограді. Крім відомого повстання Волинського полку, яке, на нашу думку, слід розглядати не в одній, а у двох площинах (як у загальноросійській, так і в українській), історик Володимир Стойко, автор статті “Українські національні бажання і російський Тимчасовий уряд”, наводить у ній ще кілька маловідомих, але досить важливих фактів.

Зокрема, уже у березні 1917 року студенти-українці, які навчалися у Петрограді, оприлюднили звернення, в якому закликали всіх українців боротися не за “чужоземні політичні права”, а за національні та політичні права українського народу¹. Крім того, члени петроградської філії Товариства ук-

---

¹ *Stoiko W.* Ukrainian National Aspirations and the Russian Provisional Government // *The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution.* Cambridge, Massachusetts, 1977. P. 4–5.

раїнських поступовців теж оприлюднили свою власну декларацію, яка містила вимогу створити українську національну автономію².

Дещо пізніше, 30 березня 1917 року, члени цієї організації відвідали голову Тимчасового уряду Росії князя Львова. Вони запропонували йому забезпечити призначення на всі керівні посади України осіб української національності, запровадження комісара по українських справах при Тимчасовому уряді та задоволення всіх потреб населення України у сфері культури та освіти³. Треба зазначити, що ці та деякі інші аналогічні події означали початок боротьби за перший, “автономний” період нашої революції, що тривав досить довго – з березня до початку листопада 1917 року.

17 березня 1917 року Українська революція піднялася, безумовно, на більш високий щабель. У той день, як відомо, була створена Центральна Рада, якій було суджено стати керівним органом українського національного руху і уряду Української Народної Республіки, який з переривами діяв від початку листопада 1917 року до кінця квітня 1918 року.

Цей широковідомий факт згадується у працях двох істориків – Володимира Стойка та Ігоря Каменецького, автора статті “Грушевський і Центральна Рада”⁴. Але разом з тим обидва дослідники, цілком правильно визначаючи Центральну Раду як центр українських національно-визвольних змагань, практично обходять досить важливе питання про її соціальний і політичний склад. Щоправда, І. Каменецький зазначає, що Центральна Рада мала у своєму складі представників різних українських політичних партій, а також професійних і громадських організацій⁵, але таке визначення є вочевидь недостатнім для правильного і глибокого розуміння принаймні трьох важливих аспектів цього

---

² Ibid. P. 5.

³ Ibid. P. 5.

⁴ *Kamenetsky I. Hrushevsky and the Central Rada // The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. Cambridge, Massachusetts, 1977. P. 34; Stoiko W. Op. cit. P. 6.*

⁵ Ibid. P. 34.

питання, а саме: 1) які політичні партії були представлені в Центральній Раді; 2) які соціальні групи були представлені в ній і 3) чи виражали вони інтереси більшості населення України або ж, як це нерідко буває в історії, були виразниками лише інтересів вузького кола української еліти. Зазначимо, що на останнє питання може бути принаймні три варіанти відповіді, а саме: Центральна Рада була політичною структурою, яка відбивала інтереси більшості населення України (селян, робітників та ін.); вона була виразником інтересів буржуазно-поміщицької меншості, і, нарешті, вона являла собою урядовий орган, що об'єднав у своєму складі представників як вищих, так і нижчих суспільних верств (як це було у Тимчасовому уряді, у складі якого поруч з членами буржуазної кадетської партії перебували також і представники соціалістичного табору (есери, трудовики та інші)).

Досить довгий час у радянській історіографії фактично безроздільно панувала концепція, відповідно до якої перший уряд Української Народної Республіки – Центральна Рада – від початку свого існування був буржуазно-поміщицьким органом влади, який виражав інтереси українських поміщиків і капіталістів і який став на заваді справжніх революційних перетворень на українській землі⁶. Варто додати, що подібним чином розумів український уряд, який він сам очолював, і Володимир Винниченко, який пізніше у своєму широковідомому творі “Відродження нації” стверджував, що він та інші українські політики вірили у незмінність буржуазної держави і діяли відповідно⁷. Можна також згадати і ліву частину українських есерів і українських соціал-демократів, які вже у грудні 1917 року голосно заговорили про буржуазний кабінет Володимира Винниченка, і, за деякими даними, навіть збиралися його повалити шляхом організації збройного повстання. Нарешті, погляд на Центральну Раду як на буржуазний і контрреволюційний уряд був також притаманний Нестору Махну, Марії Никифоровій та

---

⁶ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и военной интервенции в Украине в 1918–1920. Москва, 1966. С. 18–19.

⁷ Винниченко В. Відродження нації. Київ; Відень, 1920. Т. 3. С. 24.

іншим представникам досить чисельного анархічного табору в Україні⁸.

Слід зазначити, що ця буржуазно-контрреволюційна концепція Центральної Ради, по суті, завжди мала аксіоматичний характер у тому сенсі, що практично ніхто і ніколи не обґрунтовував її жодними серйозними аргументами. І дійсно, якщо Центральна Рада справді була буржуазним урядом, то в її роботі мала брати участь певна кількість депутатів, які були представниками двох суспільних груп – поміщиків і капіталістів. Але у своєму складі Центральна Рада ніколи (від свого початку, у березні 1917 року, і до свого кінця 29 квітня 1918 року) не мала Гучкових, Милюкових, Скоропадських, Терещенків, Лизогубів та інших осіб, які уособлювали ненависні народу експлуататорські класи. Не було там також і членів різних поміщицьких та буржуазних партій – монархічної, октябристської, кадетської та інших. Варто додати, що до складу Центральної Ради не входили навіть делегати від таких політичних структур, як Хліборобсько-демократична партія чи Вільне козацтво, яких вітчизняні історики небезпідставно відносять до так званих дрібнобуржуазних верств населення (заможних селян – куркулів і т. д.). Інакше кажучи, у складі так званої буржуазної Центральної Ради не було жодного поміщика, капіталіста або куркуля. Насправді ж там були представлені лише трудові верстви населення – робітники, селяни, студенти, військові, інтелігенти та ін. – як безпартійні, так і представники лівих політичних партій – українських есерів, українських соціал-демократів, більшовиків та інших. Інакше кажучи, за своїм реальним складом Центральна Рада ніколи не була органом влади елітарної меншості, а завжди – органом влади трудової більшості України. Щоправда, депутати Центральної Ради, загальна кількість яких у 1917 році становила близько 800 осіб, відрізнялися різним ступенем радикалізму у підході до вирішення важливих суспільних питань. Наприклад, українські есери були помітно більш радикальними у вирішенні аграрного питання, ніж українські соціал-демократи.

---

⁸ Савченко В. Махно. Харків, 2004. С. 32–33.

Перед Центральною Радою з самого початку постала боротьба за здобуття Україною статусу автономії, яка була запорукою реальних перетворень в усіх сферах українського життя. Варто зазначити, що це завдання аж ніяк не було витвором фантазії її членів, а було продиктовано їй масовими політичними заходами українців. Зокрема, Володимир Стойко згадує у своїй статті Всеукраїнський національний конгрес, який відбувся 17–21 квітня 1917 року і який зобов’язав Центральну Раду підготувати плани по реальному запровадженню української автономії⁹. Історик згадує і низку інших українських з’їздів, що висунули ту ж саму вимогу¹⁰.

В. Стойко, проте, цілком справедливо зазначає: той факт, що ідея автономії України була підтримана всіма українськими національними з’їздами, ще аж ніяк не означає, що її прибічниками були абсолютно всі українці. Дослідник зауважує, що боротьба за автономну Україну підтримувалась трьома досить впливовими українськими партіями – Українською соціал-демократичною робітничою партією, партією українських соціалістів-революціонерів і Товариством українських поступовців, яке пізніше було реорганізовано в українську партію соціалістів-федералістів¹¹. Та були серед українців і противники української автономії, які виступали за негайне створення самостійної української держави, серед яких В. Стойко називає націоналістів-радикалів з числа делегатів першого Всеукраїнського військового з’їзду¹².

Отже, тоді у важливому питанні про національно-державний статус України утворилося дві різні політичні течії – автономістська і самостійницька. До речі, перелік політичних сил, які з самого початку виступали не за утворення автономії України, а за розбудову повністю самостійної української держави, доповнює історик Юрій Борис, автор статті “Політичні партії на Україні”. До них, зокрема, він відносить Українську народну

---

⁹ *Stoiko W.* Op. cit. P. 6–7.

¹⁰ *Ibid.* P. 6.

¹¹ *Ibid.* P. 8.

¹² *Ibid.* P. 7.

партію (УНП) на чолі з Миколою Міхновським, яка боролася за незалежну українську державу соціалістичної орієнтації, і Українську аграрно-демократичну партію, яка виступала за розбудову консервативної монархічної держави¹³.

Принципово важливим є питання про те, чому у той час відбулося розділення українського національного руху на ці дві течії і чому, зокрема, більшість тодішніх патріотів України протягом досить тривалого часу (з березня до початку листопада 1917 року) не стала на шлях створення незалежної української держави. Володимир Стойко виділяє кілька різних чинників, що вони обумовили належність більшості українців саме до автономістської, а не до самостійницької течії. Історик, зокрема, зазначає, що чимало членів УСДРП, УПСР і ТУП насправді були самостійниками, але боялися, що така позиція розірве революційні зв'язки між революціонерами України і Росії¹⁴. Крім того, дослідник підкреслює, що на заваді серйозної боротьби за самостійну Україну стояла російська військова сила, яка була особливо сильною у її західній, прифронтовій частині і звідки вона могла б бути використана для придушення самостійницького руху в Україні¹⁵. Крім того, на його думку, гальмував перехід багатьох українських революціонерів на самостійницькі позиції також і брак кваліфікованих адміністраторів українського походження¹⁶.

Оригінальний погляд висловив з цього приводу і Юрій Борис, який у своїй вищезгаданій статті зазначив: “У принципі українські соціал-демократи підтримували ідею незалежної української держави, але вони з тактичних причин визнавали автономію у складі Російської Федерації як свою мінімальну вимогу”¹⁷.

---

¹³ *Boris Y. Political Parties in the Ukraine // The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. Cambridge, Massachusetts, 1977. P. 132, 144.*

¹⁴ *Stoiko W. Op. cit. P. 8.*

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid. P. 8–9.*

¹⁷ *Boris Y. Op. cit. P. 133–134.*

Варто зазначити, що причини, які обумовили у той час домінування “автономної” мети над самостійницькою, розкриті у працях Володимира Стойка та Юрія Бориса досить повно. Можна, щоправда, до цих чинників додати і такі, як досить довге перебування України у складі Російської імперії з її досить сильним впливом на менталітет українського народу (на користь життя у централізованій російській державі), а також певний вплив на українських соціал-демократів, українських соціалістів-революціонерів і українських соціалістів-федералістів відомої марксистської ідеї про поступове відмирання окремих націй і окремих держав. Але разом з тим нам уявляється досить дискусійною безумовно оригінальна думка Юрія Бориса про те, що доволі довго члени Української соціал-демократичної партії являли собою, по суті, таємних прибічників самостійницької течії, що бажали розбудови самостійної України так само, як М. Міхновський, В. Липинський та деякі інші відомі політики. На нашу думку, Ю. Борис правий лише частково, бо значна кількість українських соціал-демократів завдяки досить серйозним чинникам, що ми їх згадали вище, доволі довгий час щиро виступала саме за автономну, а не за самостійну Україну.

На жаль, у працях В. Стойка, І. Каменецького, Ю. Бориса та інших авторів збірника наукових статей “Україна, 1917–1921 рр. Дослідження революції” відсутній аналіз причин, які призвели до виникнення в українському національному русі іншої, державно-самостійницької течії. На нашу думку, її породили, з одного боку, відсутність впливу на її представників будь-яких чинників на користь збереження єдиної російської держави у будь-якій її формі, а також опасіння того (і до речі – аж ніяк не безпідставне), що навіть у складі найбільш демократичної Росії автономна Україна може залишитись об’єктом гноблення і визиску.

Звичайно, досягнення Україною автономного статусу у той час значною мірою залежало від того, яку позицію щодо цього займе російський Тимчасовий уряд. Керівні члени Центральної Ради ухвалили рішення довести до російських урядових кіл свої вимоги, спрямовані на досягнення української автономії. Був створений важливий політичний документ – Декларація Цент-

ральної Ради, з якою українська делегація і прибула до Петрограда¹⁸. Головними вимогами цієї Декларації були визнання автономії України у цілому, створення окремої української армії і запровадження посади комісара з українських справ при Тимчасовому уряді¹⁹.

Треба сказати, що українська делегація прибула до Петрограда у досить несприятливий для себе час. З цього приводу В. Стойко у своїй статті зазначає, що саме принцип збереження єдності російської держави визначав рішення «російського керівництва» у цілому²⁰. Історик наводить переконливі факти на користь того, що з трьох головних політичних партій, присутніх у Тимчасовому уряді, дві (кадети і меншовики) фактично виступили проти широкої автономії України, яку відстоювала Центральна Рада (вони були готові визнати українську автономію дуже обмеженою, яка б стосувався тільки її культурної сфери)²¹. Декларація Центральної Ради була відкинута, причому Тимчасовий уряд висунув проти неї два аргументи: по-перше, що питання про статус України можуть вирішити лише російські Установчі збори і що, по-друге, Центральна Рада не має права висувати такі вимоги, бо, на думку російських урядовців, вона не є легітимним органом влади, обраним народом України²².

Проте ці два аргументи, спрямовані на те, щоб назавжди поховати ідею української автономії, були явно неспроможними. По-перше, досить хибним (з юридичної точки зору) було уявлення про те, що статус і місце України у демократичній російській республіці має вирішувати не вона сама, а хтось за неї. А у випадку скликання Всеросійських установчих зборів так би воно й було, бо в цьому випадку долю України вирішували б не тільки українці, а й росіяни, білоруси, латиші, грузини, киргизи та представники інших народів колишньої Російської

---

¹⁸ *Stoiko W.* Op. cit. P. 10.

¹⁹ *Ibid.* P. 11.

²⁰ *Ibid.* P. 12.

²¹ *Ibid.*

²² *Ibid.* P. 13.

імперії. Але навіть у конституції Радянського Союзу було сказано, що та чи інша радянська соціалістична республіка може вийти із складу СРСР, керуючись лише своїм власним бажанням. По-друге, цілком неспроможною була спроба Тимчасового уряду відкинути Декларацію Центральної Ради на підставі того, що Центральна Рада не була обрана українським народом і, відповідно, не мала легітимного статусу. Адже відомо, що майбутній український уряд був утворений величезною кількістю етнічних українців на кількох необхідних і важливих принципах – політичному, географічному і професійному. Отже, як легітимна структура, Центральна Рада мала стовідсоткове право представляти український народ у різних питаннях внутрішньої і зовнішньої політики, і, зокрема, у питанні визначення територіально-правового статусу України. Варто зазначити, що нелегітимним був саме Тимчасовий уряд, якого насправді ніхто ніколи не обирав.

Звичайно, за аргументами, висунутими Тимчасовим урядом проти Декларації Центральної Ради, стояло його відверте небажання надати Україні реальну автономію, що, своєю чергою, було обумовлено бажанням нової російської влади зберегти, по суті, старий “єдиний і неділимий” принцип існування російської держави. Займаючи таку позицію, члени Тимчасового уряду віддзеркалювали позиції впливових політичних сил, які виступали проти автономії України. А ця позиція визначалася цілою низкою різних причин. Зокрема, російський великий бізнес не бажав втратити в Україні вигідні економічні позиції, що ґрунтувалися на праві ведення безмитної торгівлі. Російський генералітет волів зберегти єдину велику російську армію. Російський уряд взагалі боявся ослаблення російської держави в умовах війни з трьома сильними ворогами – Німеччиною, Австро-Угорщиною і Туреччиною. Щодо лівих політичних партій, то вони (наприклад, більшовики), на словах підтримуючи право українського народу на самовизначення, на практиці виступали проти нього, керуючись доволі дискусійним марксистським уявленням про переваги великих держав над малими.

У статті Володимира Стойка досить детально описується цілком природна реакція Центральної Ради на офіційну відповідь

Тимчасового уряду. Вона не тільки гостро засудила цей крок російської влади, а й закликала український народ розпочати створювати необхідні умови для реального запровадження у недалекому майбутньому автономії України²³. В. Стойко, крім іншого, зазначив безумовно вдалу тактичну лінію Володимира Винниченка, який заявив, що у боротьбі за автономію України він і його земляки будуть уникати двох крайнощів – як збройного повстання, так і підкорення, роблячи, однак, все для того, щоб мирним і легальним шляхом закласти усі необхідні підвалини для набуття Україною свого автономного статусу²⁴.

Трохи пізніше, отримавши стовідсоткову підтримку від такого авторитетного форуму, як I Всеукраїнський військовий з'їзд, Центральна Рада оприлюднила свій I Універсал, який, як відомо, оголосив Україну автономною²⁵. Реакція на цей важливий політичний акт з боку російських правлячих кіл була однозначно негативною – Центральна Рада була звинувачена у зраді російської демократичної революції²⁶.

Історики по-різному відповідали і відповідають на питання, яким (справжнім чи декларативним) було оголошення автономії України I Універсалом. Воно було, безумовно, декларативним, бо справжніх важелів влади Центральна Рада тоді ще не мала. Разом з тим, враховуючи безумовно складну загальнополітичну ситуацію, Тимчасовий уряд вирішив піти на певні поступки тій великій частині населення України, яка бажала запровадження автономії. Автор статті “Українські національні бажання і Російський тимчасовий уряд” цілком правильно виділяє різні етапи цих поступок. Спочатку російський уряд погодився на запровадження автономії України у її культурній сфері, а коли Центральна Рада відкинула таку обмежену за своїм змістом пропозицію, зробив і більш серйозні поступки, пообіцявши негайно запровадити Генеральний секретаріат – вищий регіональний адміністративний орган України, а також дозволивши

---

²³ Ibid. P. 14.

²⁴ Ibid. P. 14.

²⁵ Ibid. P. 15.

²⁶ Ibid. P. 16.

формування українських національних частин та деякі інші²⁷. Наступні події свідчили, що Центральна Рада прийняла ці поступки Тимчасового уряду. 16 липня 1917 року вона оприлюднила свій II Універсал, в якому підкреслювалось, що аж до скликання Всеросійських установчих зборів (а саме вони мали визначити майбутню форму російської держави і місце в ній України) Україна не буде робити будь-яких кроків, спрямованих на запровадження власної автономії²⁸.

Цілком правильною є теза В. Стойка про полярні думки українців того часу щодо II Універсалу. Так, Михайло Грушевський і Володимир Винниченко у цілому позитивно оцінили його як крок уперед на шляху досягнення автономії України. Зокрема, В. Винниченко вважав, що у ньому були як свої слабкі, так і свої сильні сторони, проте при цьому сильні сторони переважили слабкі²⁹. Навпаки, чимало радикально налаштованих українців зайняли відверто негативну позицію щодо нього, порахувавши зміст II Універсалу Центральної Ради за відхід від ідеї автономної України. Яскравим виразом цього стала відома подія – повстання полку імені гетьмана Полуботка у Києві, який висунув вимогу повної державної незалежності України³⁰.

На жаль, у статті Володимира Стойка і в працях інших авторів наукового збірника ми не знаходимо відповіді на важливе питання, чи був II Універсал кроком вперед чи кроком назад порівняно з I Універсалом у справі досягнення автономії України. На нашу думку, це питання доволі складне, і на нього неможливо відповісти однозначно. З одного боку, безумовно позитивним фактом стало створення і визнання Тимчасовим урядом Генерального секретаріату – вищого адміністративного органу України того часу, який за наявності певних умов зміг би почати реальну розбудову автономної України (додамо, що в I Універсалі думка про Генеральний секретаріат була відсутня). Слід позитивно оцінити також і згоду Тимчасового уряду на

---

²⁷ Ibid. P. 18–19.

²⁸ Ibid. P. 19.

²⁹ Ibid. P. 20.

³⁰ Ibid.

створення українських військових підрозділів, які з часом могли без особливих перепонів перетворитися на армію самостійної України. Але, з другого боку, аж ніяк не слід забувати, що сам Генеральний секретаріат був визнаний російським Тимчасовим урядом не як вищий адміністративний орган автономної України, а як крайовий орган центральної російської влади, який був значною мірою залежною від неї структурою. Те ж можна було сказати і про українізовані військові частини, які були поки що складовою частиною російської армії. Крім того, зміст II Універсалу безумовно означав відхід від ідеї реального запровадження української автономії, яка була висловлена у I Універсалі.

I все-ж таки, враховуючи реальну ситуацію, яка склалася влітку 1917 року і за якої запровадити реальну автономію України було поки що неможливо (завдяки чинникам, про які йшлося вище), можна, на наш погляд, прийняти думку М. Грушевського і В. Винниченка про те, що у вищезгаданій справі II Універсал означав не крок назад, а крок вперед у напрямку до здобуття української автономії. Були створені вкрай важливі для справи автономії структури – Генеральний секретаріат і українські національні військові підрозділи. У цьому контексті нам уявляється надто небезпечним повстання Полуботківського полку; навіть не усвідомлюючи того, його солдати і офіцери фактично виступали у ролі політичних провокаторів, що могли досить легко спровокувати російські правлячі кола (а також і їхніх союзників у самій Україні) на запровадження тут воєнного стану (а реальні військові сили для цього вони мали тоді у своєму розпорядженні), прямим наслідком чого могла б стати швидка ліквідація усіх ознак навіть досить обмеженої української автономії. А тому, віддаючи шану безумовно героїчному вчинку національно свідомих воїнів-полуботківців, слід визнати, що відмежування Центральної Ради від цього збройного виступу і її наказ про його придушення були цілком необхідними і доцільними.

Звичайно, слід враховувати, що з весни до осені 1917 року відбувалась боротьба між двома різними політичними силами – Центральною Радою, що вела Україну до її автономного статусу, і Тимчасовим урядом Росії, який, будучи переконаним

прибічником збереження централізованої російської держави, намагався всіляко мінімізувати процес автономізації України. А тому, роблячи, з одного боку, серйозні поступки українським автономістам, він одночасно робив цілком реальні кроки, спрямовані на максимальне послаблення автономного статусу нашої батьківщини, який тоді народжувався. Яскравим прикладом цього стала згадана у статті Володимира Стойка тимчасова інструкція Тимчасового уряду, оприлюднена 17 серпня 1917 року. Крім іншого, ця інструкція суттєво обмежила територію автономної України, вилучивши з її складу Херсонську, Катеринославську і Харківську губернії, а також півострів Крим³¹.

Неважко зрозуміти, що таким чином Україну позбавили її найбільш розвинених у промисловому відношенні територій, а також дуже необхідного для неї виходу до Чорного моря. Але скорочення території України цим не обмежилось. З Чернігівської губернії були вилучені Мглинський, Суразький, Стародубський та Новозибківський повіти³². Також Тимчасовий уряд отримав важливе для себе право затверджувати персональний склад Генерального секретаріату, чим набув серйозний важіль впливу на українські справи (так само, як у минулі часи російські царі впливали на внутрішню політику України, затверджуючи українських гетьманів на їхніх посадах).

Стаття про українські національні бажання і російський Тимчасовий уряд містить ще один маловідомий, але надзвичайно важливий факт, який є досить доброю ілюстрацією справжнього ставлення Тимчасового уряду до української автономії. З одного боку, російський уряд брав на себе зобов'язання фінансувати діяльність Генерального секретаріату, але, з другого, досить велику суму – 300 тис. карбованців – Генеральний секретаріат так і не отримав у своє розпорядження³³.

Отже, з цих та деяких інших характерних фактів випливає доволі очевидний висновок. Тимчасовий уряд фактично робив все від нього залежне, щоб обмежитись формальним визнанням

---

³¹ Ibid. P. 23.

³² Ibid.

³³ Ibid. P. 28.

автономії України і назавжди унеможливити її реальний автономний статус. На думку В. Стойка, Центральна Рада прекрасно розуміла це, а тому восени 1917 року зробила кілька важливих політичних кроків, які являли собою тиск на Тимчасовий уряд з тим, щоб він надав Україні справжню, повноцінну автономію. Одним з них став Народний конгрес, який відбувся у Києві у кінці вересня 1917 року і ухвалив резолюцію про перетворення унітарної російської держави на демократичну федеративну державу, яка у випадку реалізації означала б справжню розбудову автономії України³⁴.

Ще більш вагоме просунення України у бік її автономії було зроблено у листопаді 1917 року, коли III Всеукраїнський військовий з'їзд ухвалив резолюцію, яка фактично вивела українізовані підрозділи із складу збройних сил Росії і підпорядкувала їх Центральній Раді³⁵. А наявність української армії була вже важливою ознакою реальної, а не декларативної української автономії.

7 листопада 1917 року Центральна Рада оприлюднила свій III Універсал, який фактично проголосив утворення нової держави – Української Народної Республіки, яка поки що зберігала федеративний зв'язок із Росією. Ігор Каменецький аж ніяк не сумнівається в тому, що тоді на карті світу з'явилася нова самостійна держава, але разом з тим зазначає, що формальний федеративний зв'язок із Росією міг зіграти роль заспокоюючого чинника щодо різних противників української незалежності – як більшовиків, так і білогвардійців³⁶. Таке бачення суті тієї події поділяє також і Іван Рудницький, автор змістовної статті “Четвертий Універсал і його ідеологічні попередники”. І. Рудницький вважає, що історія самостійної української держави реально почалася не з IV, а саме з III Універсалу Центральної Ради. Щоправда, історик враховує збереження федеративного зв'язку між Україною і Росією, але при цьому дає зрозуміти, що в ситуації листопада 1917 року, коли територія колишньої Росій-

---

³⁴ Ibid. P. 28–29.

³⁵ Ibid. P. 30.

³⁶ *Kamenetsky I.* Op. cit. P. 38.

ської імперії розпалася на окремі регіони, цей зв'язок став уже формальністю та анахронізмом³⁷.

Отже, у листопаді 1917 року Україна зробила досить значний крок вперед у плані утвердження власної незалежності, перейшовши від власної автономії, яка, на нашу думку, у значній мірі існувала на папері, до повністю самостійної держави. У своїй статті Іван Рудницький проводить оригінальну і, на наш погляд, вірну думку про те, що вже перебуваючи в рамках власної автономії, Центральна Рада зробила дещо для поступового утвердження власної державності. Дослідник, зокрема, наводить факт утворення нею українських національних частин, хоча і робить при цьому застереження, що у цілому конкретні дії Центральної Ради не виходили тоді за “федеративні” межі³⁸.

Варто додати, що вищезгадана праця Івана Рудницького містить досить змістовний нарис розробки двох різних концепцій форми самовизначення України – федералістську та самостійницьку. Зокрема, федералістська концепція простежується ним, починаючи з декабристського руху в Україні і, зокрема, з Товариства об'єднаних слов'ян³⁹. Серед тих, хто розробляв концепцію повної державної незалежності України, автор статті називає, зокрема, Ю. Бачинського та М. Міхновського⁴⁰. При цьому, як справедливо вважає історик, федералістська концепція була розроблена більш ґрунтовно, ніж концепція самостійницька⁴¹. Головна причина такої ситуації, за І. Рудницьким, полягала в тому, що інтелектуальний рівень українських політиків, які обґрунтовували у своїх працях ідею самостійної України, був помітно нижчим, ніж інтелектуальний

---

³⁷ *Rudnitsky I. The Fourth Universal and its ideological antecedents // Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. Cambridge, Massachusetts, 1977. P. 204–205.*

³⁸ *Ibid. P. 206.*

³⁹ *Ibid. P. 188.*

⁴⁰ *Ibid. P. 190.*

⁴¹ *Ibid. P. 191.*

рівень тих, хто був прибічником існування України у федеративній російській державі⁴².

Іван Рудницький вбачає певний історичний парадокс у тому, що головну роль у розбудові української самостійної держави початку ХХ ст. зіграли не так звані самостійники на кшталт Миколи Міхновського, а представники трьох великих і федералістськи налаштованих політичних сил – марксистської української соціал-демократичної, української есерівської і соціалістичної федералістської партій⁴³. Пояснення цьому парадоксу історик знаходить в тому, що саме ці партії стояли “біля керма” національно-визвольного руху України і що лише певний збіг обставин (він буде детально висвітлений нами нижче) спричинив перехід українських автономістів і федералістів на позиції своїх давніх і переконаних опонентів – самостійників⁴⁴.

Проте втримати владу лідерам Української Народної Республіки було тоді справою не з легких. І. Каменецький зазначає, що після проголошення у листопаді 1917 року III Універсалу на Україні у боротьбі за владу змагалися три політичні сили – прибічники Тимчасового уряду, прихильники Центральної Ради і більшовики⁴⁵. Проте, на думку Ігоря Каменецького, уряд УНР мав вагомі шанси зберегти свою владу в Україні. Свою думку історик підкріплює посиланням на те, що у військовому відношенні і війська Тимчасового уряду, і збройні загони більшовиків були слабшими за військові сили Центральної Ради⁴⁶. Цю тезу історика можна доповнити й тим, що у той час дві перші сили перебували у стані збройної конфронтації, ослаблюючи одна одну на користь уряду УНР.

Ліквідувавши прибічників Тимчасового уряду значною мірою силами більшовиків, Центральна Рада мала завдати поразки самим більшовикам, що було вже безумовно легшим завданням. І. Каменецький підкреслює, що у час між падінням Тимчасового

---

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid. Р. 205–206.

⁴⁴ Ibid. Р. 204–205.

⁴⁵ *Kamenetsky I.* Op. cit. Р. 37–38.

⁴⁶ Ibid. Р. 36.

уряду і більшовицьким вторгненням Центральна Рада здобула дві великі перемоги – вона не дала можливості більшовицьким керівникам у Києві використати у своїх інтересах з'їзд рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, який волів захопити владу, і отримала більшість голосів під час виборів до Всеросійських установчих зборів⁴⁷. Разом з тим, звичайно, ці перемоги Центральної Ради над своїми противниками – комуністами аж ніяк не означали остаточної перемоги незалежної УНР. У грудні 1917 року більшовицька Росія почала збройний похід проти України з метою повної ліквідації її незалежності. І саме цей чинник, як правильно стверджує Іван Рудницький, став важливою причиною того, що у січні 1918 року Центральна Рада оприлюднила свій IV і останній Універсал, який оголосив повну державну незалежність України.

Слід додати, що однією з сильних сторін статті “Четвертий Універсал і його ідеологічні попередники” є те, що її автор дав загальну і правильну періодизацію боротьби України за свою національну незалежність у 1917–1918 роках. За І. Рудницьким, на цьому шляху Україна пройшла два різні періоди, які історик називає автономістським і сепаратистським. Перший період тривав з весни до пізньої осені 1917 року, а другий – взимку 1917–1918 років⁴⁸. При цьому І. Рудницький цілком вірно інтерпретує III і IV Універсали як дві прогресивні стадії у розбудові української держави⁴⁹.

Разом з тим процес створення нової української держави був лише одним виміром українських національно-визвольних змагань 1917–1918 рр. Іншим виміром, і до того ж досить важливим, були спроби Центральної Ради задовільно вирішити всі важливі соціальні питання (аграрне, робітниче та ін). То чи можна вважати (як це робили політичні опоненти Центральної Ради різних часів), що цей уряд УНР на практиці зберігав в Україні старий дореволюційний лад? Практично всі історики, які взяли участь у написанні збірника наукових праць “Україна,

---

⁴⁷ Ibid. P. 39–40.

⁴⁸ Rudnitsky I. Op. cit. P. 204.

⁴⁹ Ibid. P. 187.

1917–1921 роки. Дослідження революції” (В. Стойко, І. Рудницький, І. Каменецький, Я. Білінський, Дж. Решетар та інші) цілком справедливо не поділяють подібних інтерпретацій Центральної Ради, побудованих на політичному прагматизмі і аж ніяк не на суто наукових підставах. Вони наводять факти, які свідчать, що Центральна Рада насправді прагнула аж ніяк не зберегти дореволюційну буржуазно-поміщицьку систему, а створити інший, некапіталістичний лад. Ігор Каменецький зазначає, що вже у своєму I Універсалі Центральна Рада оголосила націоналізацію всіх земель в Україні з перспективою повної передачі так званих нетрудових господарств (поміщицьких, монастирських та інших) трудящим селянам. Він же підкреслює яскраво виражений радикальний характер аграрного законодавства III Універсалу⁵⁰. А історик Ярослав Білінський, автор праці “Комуністичний переворот в Україні”, згадує урядовий закон 18 січня 1918 року, який, по суті, дублював Декрет про землю більшовицького уряду на чолі з Володимиром Леніном⁵¹. Можна додати, що у III Універсалі говорилося про прагнення уряду Української Народної Республіки націоналізувати провідні галузі промисловості України – факт, який теж не свідчить про належність Центральної Ради до контрреволюційних і консервативних урядів світової історії, які перш за все відновлювали приватну власність на засоби виробництва.

Враховуючи все це, виникає кілька цілком природних питань: по-перше, якщо тенденційна концепція Центральної Ради, притаманна її політичним противникам зліва, помилкова й антиісторична, то яку ж все-таки суспільну систему (капіталістичну, соціалістичну або проміжну) створював цей уряд? І, по-друге, чому, будучи не буржуазним, а народним урядом, який ухвалював свої закони в інтересах українського народу, Центральна Рада – вища адміністрація нової держави – УНР з багатомільйонним населенням опинилася, по суті, беззахисною

---

⁵⁰ *Kamenetsky I. Op. cit. P. 41.*

⁵¹ *Bilinsky Ya. The Communist take-over of the Ukraine // Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. Cambridge, Massachusetts, 1977. P. 111.*

перед армією радянської Росії, яка нараховувала не більше 30 тис. бійців ?

На думку історика Ігоря Каменецького, у вирішенні аграрного питання наприкінці 1917 – на початку 1918 року Центральна Рада могла піти двома шляхами: по-перше, здійснити на селі велику аграрну революцію в інтересах більшості селянства, і, по-друге, пригальмувати і зробити більш поміркованим цей процес в інтересах заможних верств села⁵². І. Каменецький вважає, що радикальний характер аграрного законодавства Центральної Ради, що його містив III Універсал, визначався пунктом про націоналізацію великої земельної власності і передачу її без усякого викупу селянами⁵³. Історик навіть проводить думку про те, що аграрні закони Центральної Ради і уряду Леніна в Росії були тотожними явищами, внаслідок чого у боротьбі двох держав – України і Росії – селянство України займало переважно нейтральну позицію⁵⁴.

Звичайно, важко не погодитись з думкою Ігоря Каменецького про те, що аграрне законодавство Центральної Ради листопада 1917 року було доволі радикальним. Крім того, не можна заперечувати і те, що у радівського і ленінського аграрних законів були спільні риси – зокрема, ліквідація приватної власності на землю та її передача селянам без будь-якого відшкодування колишнім власникам. Але ми маємо підстави стверджувати, що І. Каменецькому не вдалося розібратися в цьому питанні глибоко і об'єктивно. Порівняльний аналіз аграрного законодавства двох держав буде далеко не повним, якщо не врахувати одну суттєву обставину. При всьому своєму безспірному радикалізмі вони по-різному визначали норму максимального землезабезпечення. Якщо у більшовицькій Росії встановлювалась зрівняльна норма землезабезпечення, яка була мінімальною, то в Україні вона була незрівнянно більшою і становила 40 десятин землі⁵⁵.

---

⁵² *Kamenetsky I.* Op. cit. P. 37.

⁵³ *Ibid.* P. 41.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Бойко О. Д.* Історія України. Посібник. Київ, 2004. С. 326.

Звернемо увагу на останню деталь. Збереження в українському селі 40-десятинних господарств мало принаймні два важливих наслідки. З одного боку, зрозуміло, що навіть чисельні селянські родини не могли утримувати такі земельні ділянки тільки своєю працею, а значить, вони потребували праці найманих робітників. Звідси виходило, що на місці поміщиків виникала і стверджувалась нова еліта – заможні фермери-капіталісти, багатство яких значною мірою ґрунтувалося на експлуатації сільського пролетаріату. По-друге, збереження таких великих селянських господарств на практиці означало, що незаможні верстви села недоотримують у своє розпорядження досить великої кількості землі (відомо, що з різних причин вони не змогли задовольнити свої земельні потреби тільки за рахунок поміщицьких, монастирських і подібних землеволодінь). Відома і гостра критика (на жаль, про неї не згадують на сторінках своїх праць автори згаданого збірника), якій піддали цей аграрний закон селяни на VIII сесії Центральної Ради.

Ще раз підкреслимо, що більшовицький Декрет про землю не передбачав утворення великих 40-десятинних господарств, віддаючи перевагу саме зрівняльному землеподілу, якого у своїй більшості бажало селянство Росії та України. Отже, звідси виходить, що ленінський аграрний закон був набагато більш радикальний, ніж аграрний закон Центральної Ради, оприлюднений у листопаді 1917 року. Швидким і природним наслідком цього стало те, що у своїй масі селянство України переорієнтувалося на радянський Декрет про землю, що правильно, хоча і у формі версії, зазначив у своїй статті історик Ярослав Білинський⁵⁶. Звідси виходить і очевидна неспроможність уявлення про нейтральність українського селянства у боротьбі між Україною і радянською Росією. Завдяки значно більшому радикалізму Декрету про землю комуністам тоді вдалося привернути симпатії селянства України на свій бік.

Щоправда, деякі автори збірника праць про Українську революцію 1917–1921 років зазначають той факт, що 18 січня 1918 року, коли вже пішов у відставку так званий буржуазний

---

⁵⁶ *Bilinsky Ya.* Op. cit. P. 111.

кабінет В. Винниченка, новий уряд України на чолі з есером В. Голубовичем ухвалив самий радикальний аграрний закон Центральної Ради, за яким в Україні мав бути здійснений зрівняльний розподіл соціалізованої земельної власності. Цей закон фактично дублював відомий Декрет про землю. Але разом з тим майже всі дослідники Української революції 1917–1921 рр. одноголосно заявляють, що практичного значення цей закон вже не мав. Як правильно вважає Ярослав Білинський, з боку Центральної Ради то була, крім іншого, безнадійна спроба позмагатися з більшовиками за політичний вплив на українське селянство, але це змагання (через те, що аграрний закон Центральної Ради з'явився надто пізно) вона безнадійно програла⁵⁷. Ще більш категорично висловлюється І. Каменецький, зазначаючи, що цей аграрний закон залишився на папері і не був втілений у життя⁵⁸.

Варто, однак, зазначити, що автори збірника про Українську революцію по-різному ставляться до аграрного законодавства Центральної Ради 1917–1918 рр. Якщо І. Каменецький та Я. Білинський вважають, хоча і з значною долею критики, аграрне законодавство уряду УНР 1917–1918 рр. позитивним явищем, то їхній колега Іван Рудницький, навпаки, ставиться до нього негативно на тій підставі, що всі вони скасовували приватну власність на землю, прибічником якої він був⁵⁹. Однак така інтерпретація І. Рудницьким цього питання є по меншій мірі дискусійною. Адже якщо б Центральна Рада зберегла приватну власність на землю, то вона б діяла всупереч бажанням більшості українського селянства, яке бажало націоналізації або соціалізації земельного фонду України. Якщо ж це було не так, то ми аж ніяк не зможемо зрозуміти причини величезної популярності української есерівської партії, яка саме і прагнула до скасування приватновласницьких земельних володінь.

---

⁵⁷ Ibid. P. 111.

⁵⁸ *Kamenetsky I.* Op. cit. P. 54.

⁵⁹ *Rudnitsky I.* The fourth Universal and its ideological antecedents // The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. P. 204.

Звідси виходить очевидний висновок, який, на жаль, не зробив у своїй статті І. Каменецький: при всьому радикалізмі аграрних законів Центральної Ради і уряду В. Леніна ступінь їхнього радикалізму був різним, причому – на користь більшовиків з відповідними політичними наслідками.

Я. Білінський, крім того, правильно зазначає, що саме цей аграрний чинник майже повністю розклав здебільшого селянські за своїм соціальним складом війська Центральної Ради і дозволив Росії у черговий раз в історії ліквідувати незалежність України⁶⁰. А тому не можна погодитись з думкою І. Каменецького про нейтральність селянства України у російсько-українській війні кінця 1917 – початку 1918 років.

Звичайно, поразку УНР у цій війні спричинили також і декілька додаткових факторів. Зокрема, автори вищезгаданого збірника здебільшого критично оцінюють фактичну відмову Центральної Ради від створення національної регулярної армії. Крім того, І. Каменецький цілком справедливо звертає увагу на те, що радівські урядовці не використали у військових цілях чисельних російських офіцерів, які перебували тоді в Україні, та консервативно налаштованих українців⁶¹.

На жаль, автори наукового збірника ніяк не пояснюють таке ставлення членів українського уряду до армійського питання. Між тим таку велику політичну помилку, як відмову Центральної Ради від власної армії, можна пояснити принаймні двома чинниками. По-перше, соціалісти Центральної Ради керувалися очевидно помилковим марксистським уявленням про те, що нова, революційна держава (а саме такою державою вони цілком справедливо вважали Українську Народну Республіку) не повинна мати регулярну армію як атрибут старого, експлуататорського суспільства. По-друге, вони щиро і наївно вірили, що між двома революційними державами (Україною і Росією) ніколи не може виникнути стан війни.

Цілком зрозуміло, що ці обидва постулати виявилися помилковими. Зауважимо, що К. Маркс та Ф. Енгельс обґрунтовували

---

⁶⁰ *Bilinsky Ya.* Op. cit. P. 112.

⁶¹ *Kamenetsky I.* Op. cit. P. 42–43.

думку про необхідність скасування регулярної армії лише стосовно того часу, коли на всій планеті переможе світова пролетарська революція. По-друге, по суті правильне уявлення про те, що УНР та РСФРР – однотипні, революційні держави, ще аж ніяк не означало, що вони ніколи не будуть воювати, бо більшовики-ленінці фактично успадкували від російського царизму намагання зберегти цілісність колишньої великої держави – Російської імперії, у якій самостійній Україні не було місця. До речі, війни в історії взагалі нерідко траплялися між однотипними державами (рабовласницькими, феодальними, капіталістичними), неодноразово відбувалися також військові конфлікти між соціалістичними країнами (зокрема, між Росією і Грузією у 1921 році, між Росією і Китаєм у 1967 році і т. д.). Віра діячів Центральної Ради в те, що більшовицька Росія ніколи не нападе на Україну, виявилась наївною; ця держава, успадкувавши спадщину Російської імперії, теж стала країною агресивною.

Слід також вважати правильною і думку І. Каменецького про помилку, якої припустився уряд УНР, не використавши російських військових спеціалістів. Звичайно, можна цілком зрозуміти і поділити його побоювання того, що як люди, виховані на російських імперських традиціях, вони розпочнуть, як і більшовики, боротьбу проти незалежної України. Але разом з тим Ігор Каменецький вважає цілком позитивним досвід більшовицької Росії у використанні в Червоній армії великої кількості колишніх царських генералів і офіцерів⁶². Щоправда, бували випадки, коли колишні царські військові зраджували більшовицьку владу і переходили на бік ворога (найчастіше – до білогвардійців), але фактів їхнього вірного служіння владі Леніна було набагато більше. Зрештою так могло б бути і у випадку Центральної Ради. Звичайно, російське офіцерство, виховане у класичних, старих імперських традиціях, а також і українські консерватори однаково негативно ставились до соціалістів і комуністів – як до російських, так і українських, але все-ж таки, думається, у своєму нелегкому виборі між більшовиками і прибічниками Центральної Ради вони вибрали б менш ради-

---

⁶² Ibid. Р. 42–43.

кальних останніх як меншого для себе ворога. Проте з такою пропозицією уряд УНР до них не звернувся.

Слід додати, що, крім іншого, Центральна Рада припустилася ще однієї великої помилки, не використавши у вирішальний для себе час 1-й Український корпус на чолі з генералом Павлом Скоропадським. Звичайно, варто врахувати, що члени уряду УНР ще восени і взимку 1917 року передбачали державний переворот з його боку і мали на те серйозні підстави – історичні джерела свідчать, що цю ідею майбутній гетьман почав виношувати вже у грудні 1917 року. Але разом з тим, відсторонивши Скоропадського від військової влади, Центральна Рада мала б використати цю потужну військову одиницю (60 тис. солдатів і офіцерів) у справі захисту молодої української держави. Але цього також не сталося.

У результаті всіх цих негативних факторів (у цілому недостатньо радикальної аграрної політики, фактичної ліквідації регулярної армії УНР, небажання співробітничати у військовій справі із спеціалістами старої, військової школи та деяких інших) захищали Україну від першого агресивного походу більшовицької Росії лише добровольчі і доволі нечисленні формування – Гайдамацький кіш Слобідської України на чолі з С. Петлюрою, Студентський курінь та деякі інші. А взагалі за інших умов і обставин Центральна Рада могла мати величезну армію у 300 тис. бійців! Цілком правильною є думка В. Винниченка, який підкреслював, що у цьому випадку нечисленні війська радянської Росії на чолі з Володимиром Антоновим-Овсієнком не мали б жодних шансів ліквідувати українську державність на початку 1918 року.

Зазначимо ще один аспект цієї багатогранної проблеми. Могло б трапитись і так, що селянство України самостійно, не чекаючи на будь-які накази українського уряду і навіть всупереч їм, могло сформувати чимало чисельних і добре озброєних загонів, які б захистили УНР від більшовицьких військ. Але насправді цього не сталося, і цей факт, на нашу думку, можна інтерпретувати двояко. По-перше, українські хлібороби фактично відмовились захищати УНР та її уряд – Центральну Раду внаслідок того, що вона значною мірою не виправдала їхніх

сподівань на задовільне розв'язання аграрного питання. По-друге, переорієнтувавшись на Декрет про землю, селяни України фактично відмовились від життя в окремій Україні, віддавши перевагу проживанню у єдиній революційній російській республіці, і ще не здогадуючись, що насправді являє собою більшовизм.

І. Каменецький у своїй вже цитованій нами статті доповнює перелік причин, що вони спричинили поразку Центральної Ради на початку 1918 року. На його думку, український уряд не підтримав міський пролетаріат, який активно сприяв встановленню тут більшовицької влади⁶³.

З такою думкою не погоджується український історик Ярослав Грицак, який підкреслює, що далеко не завжди робітники України підтримували більшовиків⁶⁴. Щоправда, можна на вагомих підставах стверджувати, що пролетаріат великих промислових центрів був тоді майже повністю на боці комуністів. Разом з тим І. Каменецький, на жаль, не пояснює причин, які не зробили цих робітників суспільною опорою Центральної Ради. Справа тут, на нашу думку, була далеко не тільки в тому, що російський і зросійщений пролетаріат України тяжів до Росії в силу свого національно-культурного менталітету. Більш важлива причина цього полягала у тому очевидному факті, що, на відміну від ленінського уряду, який націоналізував великі підприємства і поставив їх під контроль робітників, уряд УНР у листопаді 1917 року зберіг приватні фабрики і заводи з відповідною експлуатацією робітників капіталістами.

Як відомо, у лютому 1918 року ще не настав фінал Центральної Ради. Історія склалася так, що, виявившись неспроможною з різних причин спертися на свій народ у боротьбі проти першої більшовицької агресії, Центральна Рада змушена була звернутись за військовою допомогою до іноземних держав – Німеччини і Австро-Угорщини.

Зазначимо, що у статті Ігоря Каменецького наводиться низка маловідомих і важливих фактів, які не зустрінеш у більшості

---

⁶³ *Kamenetsky I.* Op. cit. P. 42.

⁶⁴ *Грицак Я.* Нарис історії України. Київ, 2000. С. 120.

праць з історії Української революції 1917–1921 років. Виявляється, що й досі немає вичерпних відомостей про те, хто саме з членів уряду УНР запросив німецькі і австро-угорські війська в Україну⁶⁵. До того ж це важливе рішення Центральної Рада ухвалила лише після значних коливань⁶⁶. Крім того, І. Каменецький детально пояснює причини цих коливань. Зокрема, українські державні діячі вважали Німеччину і Австро-Угорщину реакційними державами і цілком природно побоювалися, що присутність іноземних військ на Українській землі не дасть їм можливості реалізувати свою соціалістичну програму⁶⁷. До того ж було очевидно, що більшість населення України сприйматиме німців і австрійців вороже, як іноземних окупантів⁶⁸.

Цікаво, що, як стверджує Ігор Каменецький, спочатку Центральної Рада збиралася обмежитись запрошенням в Україну лише австро-угорської армії⁶⁹. Історик правильно зазначає, що крім іншого, таке “обмежене” запрошення було прямим наслідком бажання правлячих кіл австро-угорської монархії встановити свій повний контроль над Україною⁷⁰. Однак нерішучість Австро-Угорщини у вирішенні цього питання змусила уряд УНР надіслати подібне запрошення і до уряду кайзерівської Німеччини⁷¹. До переліку цих наведених І. Каменецьким маловідомих фактів можна додати ще і такий. Зокрема, запросивши війська Німеччини та Австро-Угорщини на свою територію, відновлений уряд УНР висунув дві важливі умови їхнього перебування там – з одного боку, на території України мав перебувати лише строго визначений і до того ж обмежений контингент німецьких та австро-угорських військ (30 тис. солдатів і офіцерів), а, з другого боку, термін їхнього перебування і функціонування на українській землі мав бути строго обме-

---

⁶⁵ *Kamenetsky I. Op. cit. P. 49.*

⁶⁶ *Ibid. P. 48.*

⁶⁷ *Ibid. P. 50.*

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid. P. 49.*

⁷¹ *Ibid.*

жений у часі – тільки до визволення України від більшовицьких військ⁷². Проте, як відомо, Німеччина і Австро-Угорщина, формально погодившись на ці умови, на практиці грубо порушили їх, розмістивши тут набагато більший, 450-тисячний військовий контингент, який до того ж перебував на нашій батьківщині набагато довше, аж до січня 1919 року⁷³.

Як відомо, різності у підходах урядів Німеччини і Австро-Угорщини, з одного боку, і уряду УНР до організації суспільного життя в Україні – з другого, виявили себе досить швидко. Тарас Гунчак, автор статті “Україна за гетьмана Павла Скоропадського”, цілком справедливо підкреслює, що правлячі коли Німеччини та Австро-Угорщини розглядали Україну тільки як свою колонію, з якої вони мали отримувати їжу, сировину і робочу силу⁷⁴. Це, своєю чергою, означало жорстку експлуатацію іноземними державами українського селянства – самої великої соціальної групи України, інтереси якої Центральна Рада як народний уряд не могла зрадити⁷⁵. Надто складну і суперечливу ситуацію, в якій опинилася Центральна Рада навесні 1918 року, досить точно висловив І. Каменецький, зазначивши, що, з одного боку, Центральна Рада не мала змоги зупинити жорстокі дії німецьких та австро-угорських окупантів щодо селянства України, але, з другого боку, не могла відійти від “селянської справи”⁷⁶.

Факти, що їх наводять автори збірника наукових праць “Україна, 1917–1921. Дослідження революції”, досить переконливо свідчать, що Центральна Рада, не вдаючись до збройної боротьби проти австро-німецької окупації, все ж таки розгорнула проти неї досить інтенсивний спротив, вживаючи у більшості випадків суто легальні методи. І. Каменецький згадує, що до Берліна і Відня надійшла з України велика кількість до-

---

⁷² Савченко В. Симон Петлюра. Харків. С. 86.

⁷³ Бойко О. Д. Історія України. Київ, 2004. С. 337.

⁷⁴ Hunczak T. Ukraine under hetman Pavlo Skoropadsky // The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. Cambridge, Massachusetts, 1977. P. 62.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Kamenetsky I. Op. cit. P. 55.

повідей, в яких стверджувалось, що органи української влади гальмують процес вивезення з українських сіл різних продуктів до Німеччини і Австро-Угорщини⁷⁷. Тарас Гунчак наводить протести уряду УНР проти зухвалого втручання окупаційної влади в аграрну сферу України, яке знайшло свій вираз у сумнозвісному наказі командуючого німецькою окупаційною армією в Україні, який фактично реставрував поміщицьку власність на землю, скасовану до цього аграрним законодавством УНР⁷⁸.

Історик Тарас Гунчак, автор статті “Україна при гетьмані Павлові Скоропадському”, зазначає важливу деталь останнього періоду Центральної Ради при владі, який тривав два місяці – березень і квітень 1918 року. Уряд УНР, позбувшись одного ворога – більшовицької окупації, майже одночасно “придбав” двох інших і до того ж досить серйозних противників – німецьку окупаційну владу, незадоволену нездатністю Центральної Ради на належно високому рівні організувати поставки продовольства в Німеччину та Австро-Угорщину, і еліту тодішньої України (поміщиків і капіталістів), які відкидали майже соціалістичний аграрний курс уряду УНР, що означав втрату ними власних економічних позицій на селі⁷⁹.

Т. Гунчак вважає справжньою іронією долі те, що кайзерівська Німеччина, яка була союзником Центральної Ради у справі спільної боротьби проти більшовицької влади в Україні, досить швидко перетворилася на її смертельного ворога⁸⁰. І зовнішня (німецькі окупанти), і внутрішня (поміщики і буржуазія) опозиції зійшлися на тому, що Центральну Раду слід усунути від влади⁸¹.

Думка про те, що саме нездатність радівських міністрів задовольнити продовольчі потреби населення двох союзних держав викликала ворожість німецьких окупантів до Центральної

---

⁷⁷ Ibid. P. 56.

⁷⁸ Hunczak T. Op. cit. P. 65.

⁷⁹ Ibid. P. 62–63, 65–66.

⁸⁰ Ibid. P. 63.

⁸¹ Ibid. P. 65.

Ради, є правильною. Але всю справу не слід зводити тільки до неї. У наукових монографіях сучасного українського історика Віктора Савченка коло причин політичного конфлікту між Центральною Радою і німцями значно розширюється. Крім вищезазначеної, також згадуються: невідповідність радикальної аграрної реформи українського уряду планам окупантів (які робили ставку на господарчу діяльність поміщиків); отримані кайзерівцями відомості про підготовку антинімецького повстання найбільш лівими і радикально налаштованими членами Центральної Ради, різність (державно-політична) двох різних країн – монархічної, кайзерівської Німеччини і демократичної УНР⁸². Разом з тим всі згадані вище причини не можна вважати однотипними, їх слід розділити на більш і менш важливі. Безумовно, найбільш суттєвою була “продуктова” причина, а усі інші причини – другорядними. І дійсно, якби УНР змогла регулярно поставляти продовольство до країн австро-німецького блоку, то, думається, німецькі правлячі кола ніколи б не порушили питання про усунення Центральної Ради, не звернувши при цьому увагу ані на її “невдачу” аграрну реформу, ані на різність державно-політичного устрою кайзерівської Німеччини і УНР, ані на праву опозицію щодо неї і навіть на підготовку нею антинімецького збройного виступу.

Як відомо, 29 квітня 1918 року стало подвійною датою – з одного боку, останнім днем Центральної Ради, а, з другого, початком нової, гетьманської України на чолі з генералом Павлом Скоропадським.

За справедливою думкою Тараса Гунчака, гетьманський переворот, який відбувся 29 квітня 1918 року, виявився цілковитою несподіванкою для членів Центральної Ради, які аж ніяк не передбачали заміну демократичної УНР гетьманською монархією державою.

Т. Гунчак зазначає, що генерал Павло Скоропадський прийшов до влади в результаті скликання добре відомого Хліборобського конгресу, який і проголосив його гетьманом. На думку історика, цей форум був зібранням російських або

---

⁸² Савченко В. Симон Петлюра. С. 54.

зросійщених елементів, які по суті не мали нічого спільного з українським національним життям. Крім того, як підкреслює дослідник, охорона Хліборобського конгресу також здійснювалась великим (500 вояків) загonom “російських офіцерів”⁸³.

З цих та інших подібних думок Тараса Гунчака складається враження, що Центральну Раду усунули від влади етнічні росіяни і що (у більш широкому сенсі) гетьманський переворот 29 квітня 1918 року був переворотом правих російських кіл. Однак такий погляд страждає очевидною однобічністю. Прибічників нової, гетьманської влади не можна зводити тільки до етнічних росіян. Консервативні кола, які протистояли Центральній Раді, були багатовісими, вони були представлені українцями, росіянами, поляками, євреями та ін. Скажімо, поміщицтво України було представлено не тільки росіянами, а й українцями і поляками. А дрібна сільська буржуазія, яка теж підтримала гетьмана Скоропадського, у своїй більшості була за своєю етнічною належністю українською.

На жаль, більшість авторів збірника статей про Українську революцію 1917–1921 років, відкидаючи тенденційну думку радянської історіографії про розбудову урядом УНР буржуазної держави, конкретно не визначають, який саме суспільний лад збиралися створити керівники Центральної Ради. Винятком є Іван Рудницький. На думку дослідника, цей уряд УНР ставив собі за мету створити суспільство демократичного соціалізму. Однак разом з тим таке визначення суспільної системи, до якої прагнула Центральна Рада, не є, з нашої точки зору, правильним. Більш детальне вивчення економічної політики Центральної Ради свідчить, що вона насправді будувала *мішану економіку*, яка поєднувала в собі різні способи господарювання – як соціалістичний, так і капіталістичний. Спробуємо довести нашу думку конкретними аргументами. З одного боку, значне місце у аграрному секторі мала тоді зайняти середньостатистична селянська родина, яка б працювала на своїй ділянці, не експлуатуючи при цьому найману працю, але не працюючи по найму в іншого хазяїна. То був би, безумовно, соціалістичний

---

⁸³ Hunczak T. Op. cit. P. 65–66.

спосіб ведення господарства. З другого боку, 40-десятинні фермерські господарства, згадані нами вище, не могли б існувати без застосування найманої праці – характерної ознаки капіталістичного способу виробництва. Щоправда, у січні 1918 року Центральна Рада зробила сильний крін у бік соціалізму, про що, зокрема, свідчать ухвалення нею досить радикального аграрного закону і положення IV Універсалу про націоналізацію провідних галузей економіки України. Проте у кінці квітня 1918 року уряд УНР затвердив новий аграрний закон, який, визначивши максимальну норму землеволодіння у 30 десятин землі, являв собою очевидну поступку дрібнобуржуазним фермерським колам. Згадуючи правильну думку Ігоря Каменецького про два способи аграрної політики Центральної Ради (більш радикальний і менш радикальний), можна стверджувати, що цей український уряд у різні періоди свого існування практикував і перший, і другий. При цьому саме радикальний і швидкий спосіб розв'язання аграрної проблеми незрівнянно підвищив би реальні шанси Центральної Ради зберегти свою владу.

Щоправда, є у згаданій статті І. Рудницького одна теза, яка видається нам цілком правильною. На відміну від багатьох своїх колег, історик зумів простежити історію УНР за Центральної Ради у динаміці і ретроспективі, відділивши в ній два якісно різні періоди: автономістський (березень–жовтень 1917 року) і самостійницький (листопад 1917 – січень 1918 років)⁸⁴.

Цей наведений Іваном Рудницьким факт наочно свідчить, що у ті часи Україна пройшла нелегкий шлях від обмеженої і навіть декларативної автономії до повністю незалежної держави. Варто, однак, додати, що поруч з прогресуючим радикалізмом у питанні про національно-державний статус України, Центральна Рада також невпинно еволюціонувала у бік кардинального розв'язання найбільш важливих соціальних проблем.

---

⁸⁴ *Rudnitsky I. Op. cit. P. 204.*

2. Директорія УНР: від народної революції до поразки

Дуже помилялися ті історики, які писали у своїх працях про те, що навесні та влітку гетьманська держава, що виникла наприкінці квітня 1918 року, являла, на відміну від охопленої кривавою громадянською війною радянської Росії, справжній оазис миру і спокою. Подібні твердження (вони були властиві здебільшого прибічникам гетьманського режиму) ґрунтуються на відвертому ігноруванні того факту, що вже у травні–серпні значна частина території України була охоплена масовими селянськими повстаннями. Щоправда, тоді гетьманська влада, підтримана німецькими і австро-угорськими окупаційними військами, встояла проти цього революційного натиску. Але восени 1918 року народна боротьба проти гетьманського режиму австро-німецької окупації піднялася на новий, набагато вищий рівень.

Марта Богачевська-Хом'як, авторка статті “Директорія Української Народної Республіки”, з цього приводу зазначає: “Ідея повстання проти гетьмана визрівала повільно. Скоропадський був непопулярним серед більшої частини української радикальної інтелігенції, яка вважала його представником консервативної буржуазії і якій не подобалася його ставка на імущі класи та його бажання використати російських консерваторів в українському уряді. Вони також з підозрою ставилися до співробітництва гетьмана з німцями”⁸⁵.

Безумовно сильною стороною думки, що її висловила авторка статті про українську Директорію, було досить чітке і правильне визначення причин непопулярності гетьмана Павла Скоропадського в Україні, а саме його належність до буржуазно-поміщицької еліти Української Держави, ставка на заможні верстви українського населення, залучення російських консервативних елементів до управління Українською Державою а також співробітництво з німецькими окупантами. Але разом з

---

⁸⁵ *Bogachevska-Homiak M. The Directory of the Ukrainian People's Republic // Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. Cambridge, Massachusetts, 1977. P. 82.*

тим дослідниця сильно звузила коло політичних противників Скоропадського, звівши його лише до радикально налаштованої української інтелігенції. Крім інтелігенції (вона, до речі, становила меншість серед населення України того часу), були також незадоволені робітники, бідніше селянство, середнє селянство і селяни-куркулі, яких теж доволі сильно зачепили як поміщицька реставрація, так і брутальні грабіжницькі дії німецьких та австро-угорських реквізичійних загонів. Разом з цим виникає закономірне питання про те, чому така дослідниця досить високого рівня, як Марта Богачевська-Хом'як, так однобічно і спрощено визначила соціальну базу антигетьманської опозиції. На мою думку, це можна пояснити наступним чином. Авторка статті правильно врахувала, що саме представники української радикально налаштованої інтелігенції (С. Петлюра, В. Винниченко, Ф. Швець та інші) очолили всеукраїнське повстання проти гетьманського режиму у листопаді 1918 року, і що їхня керівна роль у цій революційній боротьбі спричинила те, що у статті американської дослідниці саме передова інтелігенція України вийшла, так би мовити, на авансцену, затьмаривши при цьому інші сегменти доволі широкої антигетьманської опозиції. Але при цьому слід обов'язково врахувати, що якщо б на боротьбу з гетьманом і його австро-німецькими союзниками не піднялися інші верстви населення України, то переможна народна революція, яка скинула владу Скоропадського у грудні 1918 року, не відбулася б.

Крім іншого, у своїй праці М. Богачевська-Хом'як наводить деякі маловідомі факти, пов'язані з організацією всеукраїнського повстання проти гетьмана і його австро-німецьких союзників. На справедливую думку дослідниці, чи не першим українським політиком, який дійшов до цієї ідеї, став Володимир Винниченко. Він поділився нею із своїми соратниками ще влітку 1918 року, але тоді більшість його соратників відкинула її, наївно сподіваючись змінити суспільний лад в Україні чисто мирними, легальними методами⁸⁶.

---

⁸⁶ Ibid. P. 83.

М. Богачевська-Хом'як зазначає, що активна підготовка до збройного повстання почалася у жовтні 1918 року, причому до неї були залучені такі вже досвідчені військові, як Євген Коновалець, Андрій Мельник і Федір Черник⁸⁷.

Тарас Гунчак надає у своїй вищезгаданій статті короткий нарис важливих політичних подій, які передували утворенню Директорії і початку всеукраїнського повстання проти Гетьманату. Зокрема, від підкреслює, що гетьман Павло Скоропадський замінив уряд Лизогуба на уряд російської орієнтації на чолі з Гербелем. Трохи пізніше Скоропадський оприлюднив свою другу і останню грамоту, що орієнтувала населення Української Держави на розбудову російської федерації, в якій Україна мала зайняти своє місце⁸⁸.

Ці події, зазначає Тарас Гунчак, назавжди унеможливили будь-який діалог голови гетьманської держави з українською опозицією. Стосовно Скоропадського і його міністрів історик застосовує відому фразу Юлія Цезаря – «жереб кинуто»⁸⁹. Саме це, на думку Т. Гунчака, обумовило появу Директорії і проголошення нею початку масової боротьби проти Гетьманату⁹⁰.

Слід зазначити, що такий виклад тих подій у цілому типовий для істориків, які висвітлюють антигетьманську революцію листопада–грудня 1918 року. В їхніх працях утворення Директорії і оголошене нею повстання подаються як цілком природний наслідок останньої грамоти гетьмана Павла Скоропадського, і це, безумовно, є цілком вірним поглядом. Але разом з тим було б досить спрощено представляти справу таким чином, що і Директорія, і очолений нею широкий народний виступ відбувся лише внаслідок останнього маніфесту гетьмана Скоропадського. Немає жодного сумніву у тому, що антигетьманська революція відбулася і завдяки низці інших і до того ж більш важливих причин, а саме – реставрації поміщицьких порядків, що позбавили селянство його революційних здобутків; відновлення

---

⁸⁷ Ibid. P. 83–84.

⁸⁸ Hunczak T. Op. cit. P. 78–79.

⁸⁹ Ibid. P. 79.

⁹⁰ Ibid.

експлуатації робітників з боку капіталістів і низький рівень матеріального добробуту пролетарів; жорстокої експлуатації хліборобів України з боку Німеччини і Австро-Угорщини у формі військових реквізицій; жорстоких репресій гетьманців і австро-німецьких окупантів проти революційно налаштованих громадян. І то були набагато більш важливі причини, ніж вищезгадана грамота Скоропадського, що, на нашу думку, досить просто довести. Якщо б більшості населення Української Держави жилося добре, якби у ній не було поміщицького землеволодіння, жорстоких реквізицій продовольства, репресій проти політичних опонентів, то, можливо, що Директорія і справді з'явилася б, але здійснити переможну антигетьманську революцію вона не змогла б.

Стаття Марти Богачевської-Хом'як містить стислий, але разом з тим досить змістовний нарис народної революції проти гетьманського режиму, яка почалася 13 листопада і закінчилася 14 грудня 1918 року. 13 листопада 1918 року на конспіративних зборах відомі опозиційні українські діячі створили Директорію, яка чітко визначила пункти своєї політичної програми: відновлення народної республіки, відновлення демократичних свобод і самоврядування, передача землі селянам та гарантування головних “трудових” прав робітникам⁹¹. Далі дослідниця розкриває основні події антигетьманської революції: оприлюднення двох революційних маніфестів (В. Вининченка і С. Петлюри), масову підтримку Директорії з боку українського селянства, військово-адміністративну роль ядра повстанської армії – полку січових стрільців, перехід на сторону революції великих гетьманських підрозділів – Сердюцької дивізії і Запорозького корпусу⁹². Авторка статті цілком правильно зазначає, що перемога революції відбулася як наслідок дії двох важливих чинників – з одного боку, швидкої і масової підтримки Директорії селянськими масами, а, з другого, відмовою німецької окупаційної армії підтримати гетьманський режим⁹³.

---

⁹¹ *Bogachevska-Homiak M.* Op. cit. P. 84.

⁹² Ibid. P. 85–87.

⁹³ Ibid. P. 86, 88.

Варто зазначити, що нарис антигетьманської революції, поданий у статті “Директорія Української Народної Республіки”, майже нічим не відрізняється від її опису у працях інших істориків. Зокрема, усі вони правильно стверджують, що революція мала здебільшого селянський характер. Разом з тим зазначимо, що і Марті Богачевській-Хом’як, й іншим дослідникам притаманний один характерний недолік – зображення революції, що скинула гетьманський режим, як такої собі тріумфальної ходи, яка швидко і практично без всяких перепонів дійшла до Києва. Однак історикам Української революції 1917–1921 років варто врахувати і відтворити ті історичні факти, які свідчать, що насправді вона такою не була. У цілому ряді випадків гетьманські і німецькі війська завдали повсталим потужного спротиву, внаслідок чого вони змушені були тримати облогу Києва протягом цілого місяця.

Зазначимо, що в історичній літературі здебільшого ніхто не осперює масовість революційного руху на чолі з Директорією. Деяким винятком є гетьманська мемуаристика й історіографія, а також (частково) і радянська історіографія. Прибічники гетьманської держави намагалися представити справу так, що повстання Директорії спиралося на меншість села – лише на сільську голоту та різні декласовані елементи⁹⁴. Більшовицькі історіографи із свого боку визнавали масштабність виступу Директорії, але при цьому намагалися довести, що кількість більшовицьких повстанців була принаймні не меншою, ніж кількість повстанців Директорії⁹⁵.

Типовою характеристикою масштабності повстання Директорії є витяг із статті американського історика Артура Адамса, який зазначав, що на певний період часу “активні борці” проти Гетьманату й іноземної окупації стали “пронаціоналістичними”, “проуенерівськими” і “продиректоріальними”⁹⁶. У такому па-

---

⁹⁴ Горак В. С. Гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників. Київ, 2009. С. 146.

⁹⁵ Сунруненко Н. И. Указ. соч. С. 122.

⁹⁶ Adams A. The Great Ukrainian Jackerue // Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution. P. 255.

сажі стосовно Директорії є, звичайно, значна доля правди, однак у даному випадку роль дітища С. Петлюри і В. Винниченка у ліквідації гетьманської влади перебільшена. Справа в тому, що такі добре відомі поняття, як “антигетьманська революція” і “народна революція на чолі з Директорією” не є тотожними, вони є дещо різними. Перше поняття ширше, ніж друге, і ось чому. Восени і взимку 1918 року проти гетьманського режиму боролися не тільки повстанці, очолювані Директорією; досить значні сили воювали проти нього окремо під проводом комуністів, лівих російських і українських есерів, анархістів, які були опозиційно налаштовані не тільки проти Гетьманату, а й проти Директорії, вважаючи її теж контрреволюційною силою. Ці окремі сили діяли, зокрема, на Катеринославщині, Полтавщині та інших місцях; у грудні 1918 року тільки в загонах гуляйпільського отамана Нестора Махна перебувало не менше ніж 30 тис. повстанців⁹⁷. Щоправда, сили, які боролися з гетьманською державою не під прапором Директорії, були менш чисельними, ніж її війська.

Невдовзі після приходу до влади, 26 грудня 1918 р., Директорія оприлюднила власну Декларацію, в якій доволі детально окреслила програму революційних перетворень. Досить ґрунтовний розгляд цієї програми містить стаття американської дослідниці Марти Богачевської-Хом'як, спеціально присвячена політиці Директорії. Дослідниця дає зрозуміти, що новий український уряд збирався втілити в життя типово ліву політичну програму, яка передбачала усунення експлуататорських класів – поміщиків і капіталістів – від політичної влади, реальний прихід до державного керма трудових верств – селянства, робітництва та інтелігенції, націоналізацію великої земельної власності і безкоштовну передачу її до рук трудящого селянства⁹⁸.

Разом з тим ставлення М. Богачевської-Хом'як до цієї Декларації є обґрунтовано критичним. Дослідниця підкреслює, що цей документ Директорії ризикував викликати сувору критику

---

⁹⁷ *Белаш В. Ф., Белаш А. И.* Дороги Нестора Махно. Киев, 1993. С. 35.

⁹⁸ *Bogachevska-Homiak M.* Op. cit. P. 91.

як “справа”, так і “зліва”. Щоправда, сама авторка статті про Директорію не конкретизує, що саме мало стати об’єктами критики різних кіл суспільства, але цю думку дослідниці досить легко розвинути. Праві елементи, звичайно, не прийняли б ліквідацію Директорією елітарної влади і радикальної аграрної реформи. Щодо лівих і до того ж ліворадикальних сил, то вони часто-густо могли б бути незадоволені відсутністю необхідної конкретики у цій безумовно революційній програмі перетворень. І дійсно, якщо в ній вже зайшла мова про владу трудящих в Україні, то якою саме вона мала бути – парламентською, радянською чи мішаною? Крім того, аналогічним чином можна було порушити питання і про аграрні перетворення Директорії. Якщо Декларація уряду УНР від 26 грудня 1918 року ставила питання про перехід більшості нетрудових земель до рук селянства, то якою мала стати норма землезабезпечення хліборобів? Ясно, що варіантів земельної норми могло б бути дуже багато – не більше 40–50 десятин землі (як у листопаді 1917 року), не більше 30 десятин землі (як у квітні 1918 року), не більше 25 десятин землі (як це передбачалося у аграрному законодавстві гетьманського уряду) і т. д.; нарешті, Директорія могла піти шляхом запровадження зрівняльного поділу землі, як це зробили більшовики і Центральна Рада (відповідно у листопаді 1917 і в січні 1918 року). Але конкретику, таку необхідну для революційного налаштованого населення України, Директорія у своїй Декларації не зробила.

Щоправда, ці та деякі інші питання були конкретизовані Директорією пізніше, у січні 1919 року. Найвища норма земле-розподілу була визначена у 15 десятин. Однак у тих місцях, де земельні ґрунти були несприятливими для проведення сільсько-господарських робіт, норми землекористування могли перевищувати 15 десятин землі. До того ж розподілу між селянами не підлягали зразкові у господарчому відношенні поміщицькі землі. Стосовно ж державно-політичного устрою УНР він мав стати справою майбутнього і знайти своє вирішення на Трудовому конгресі, що мав бути скликаний у кінці січня 1919 року.

Зазначимо, що у сучасній українській історіографії суттєво переважає саме критичний підхід до аграрної політики Дирек-

торії. Звертається увага на те, що вилучення із зрівняльного поділу зразкових поміщицьких маєтків (а таких було у тодішній Україні чимало) суттєво зменшувало той рівень землезабезпечення, на який розраховувало трудове селянство. Крім того, його зменшувало і збереження 15-десятинних господарств, які теж залишалися поза зрівняльним обігом. Але, крім того, аграрний закон Директорії мав ще одну ваду, про яку, на жаль, досить рідко пишуть історики. Справа у тому, що цей закон не підлягав негайній реалізації. Його практичне втілення відклалося до кінця весни 1919 року⁹⁹.

Зрозуміло, що ці й деякі інші недоліки аграрного законодавства нового уряду помітно суперечили реальним інтересам більшості селянства, яке бажало не тільки кардинальних а й негайних змін у власному житті. Не чекаючи на урядові розпорядження згори, українські селяни почали створювати на місцях власні органи влади – ради і здійснювати перерозподіл земельної власності на свою користь. Але у відповідь на революційне селянство посунули каральні загони, очолювані отаманами Болбочаном, Ковенком, Думіним, Самокішем та іншими петлюрівськими воєначальниками.

На нашу думку, і досі існує недостатньо досліджене питання – чому Директорія, яка очолила широкий народний виступ проти Гетьманату й висунула справді революційну програму суспільних перетворень, вже досить скоро виступила проти більшості українського народу. На думку Артура Адамса, головним чинником, що привів до такої ситуації, стала необхідність для Директорії одночасно вирішувати не одне, а зразу два важливі завдання – з одного боку, реалізувати аграрну реформу, а, з другого, успішно захистити УНР від повторної агресії більшовицької Росії, яка почалася у листопаді 1918 року. За А. Адамсом, у силу того, що розв'язання кожного з цих двох завдань передбачало участь великої кількості українських селян, реально уряд УНР міг вирішити лише одну з двох вищезгаданих проблем. Американський дослідник вважає, що саме у цій ситуації крилася велика політична трагедія Директорії, якій у

---

⁹⁹ Горак В. С. Повстанці отамана Григор'єва. Фастів, 1999. С. 29.

будь-якому випадку загрожувала неминуча поразка. Якби Директорія дозволила селянству зайнятись аграрною реформою, то ворог – радянська Росія – знову б захопила Україну, користуючись відсутністю серйозної і переважно селянської української армії на фронті. Але, з другого боку, якби Директорія надіслала більшість селянства на більшовицький фронт, то хлібороби, розлючені тим, що їм не дали можливості розв'язати аграрні проблеми, підняли б проти уряду велике збройне повстання, яке разом з діями наступаючих більшовицьких військ у черговий раз поклало б край українській незалежності¹⁰⁰.

На наш погляд, ця думка А. Адамса заслуговує на увагу і має певну рацію у тому сенсі, що дві великі проблеми Директорії – аграрна і військова – були взаємопов'язані, що дійсно ускладнювало справу їхнього одночасного розв'язання. Але разом з тим ми вважаємо, що американський історик значною мірою драматизує ситуацію того часу. З нашої точки зору, при бажанні Директорія все-таки змогла б в один і той же час і вирішити аграрне питання, і захистити Україну від червоного агресора. Справа у тому, що аграрна справа в дійсності не потребувала величезної кількості селян, для її вирішення було б достатньо дозволити утворення місцевих рад, до складу яких увійшли б найбільш досвідчені у справах землеустрою селяни, які разом з іншими хліборобами, які залишилися у тилу (а таких було багато), оперативно наділили б кожну родину новими земельними ділянками.

Той факт, що такий варіант був повністю відкинтий Директорією, примушує замислитись і пошукати інші причини такого невдалого варіанту стосунків уряду УНР з українським селянством. Було б доцільно відповісти на важливе питання: яка саме соціальна група (або групи) українського населення була зацікавлена у тому, щоб революційні перетворення за Директорії відбулися менш радикально і більш повільно, не зачіпаючи при цьому їхніх кровних інтересів? Неважко з'ясувати, що на селі то були міцні, заможні середняки і дрібна сільська буржуазія, відома ще як куркульство. З одного боку, ці заможні

---

¹⁰⁰ *Adams A. Op. cit. P. 258–259.*

верстви українського селянства хотіли назавжди позбутись поміщиків і великої селянської буржуазії, але, з другого, вони були вороже налаштовані щодо радикального, радянського варіанту суспільних перетворень, який міг би цілком реально зачепити їхні господарчі позиції (незможні, переважно бідняцькі верстви могли перерозподілити на свою користь їхні землі, реманент, продукти, гроші). Боротьба петлюрівських каральних сил проти доволі широкого радянського руху на селі була боротьбою проти політичного радикалізму незможних хліборобських верств з боку консервативного середнього класу, який згадує, щоправда, побіжно, у своїй статті Артур Адамс¹⁰¹. До речі, на нашу думку, можна стверджувати, що загальновідома декларація уряду Директорії від 16 грудня 1918 року була декларацією саме цього консервативного середнього класу, бо, з одного боку, вона наголошувала на ліквідації влади поміщиків та капіталістів, але, з другого боку, аж ніяк не випадково нічого не згадувала про владу рад, про зрівняльний поділ великої нетрудової власності і про імплементацію всіх важливих суспільних реформ у доволі стислі терміни.

Варто додати, що, крім перетворень у галузі економіки, Директорія також могла створити нову модель державної влади в Україні. М. Богачевська-Хом'як підкреслює, що новий уряд УНР мав обрати одну з двох моделей – або парламентську демократичну республіку, або “більш соціалістичну державу робітників”¹⁰². Відомо, що у революційному таборі, який протистояв гетьманському режимові і австро-німецьким окупантам, виявилися цілком різні погляди на форму нової держави. Дослідниця наводить факти, що за найбільш лівий варіант організації суспільної системи в Україні виступав В. Винниченко, який запропонував для України владу рад і диктатуру пролетаріату¹⁰³. Однак інші члени уряду Директорії категорично відкинули цей чисто більшовицький варіант, що примусило голову уряду УНР запропонувати інший, більш поміркований

---

¹⁰¹ Ibid. P. 262.

¹⁰² *Bogachevska-Homyak M.* Op. cit. P. 89.

¹⁰³ Ibid. P. 91.

проект – радянську республіку без диктатури пролетаріату¹⁰⁴, який, однак, теж був відкинутий противниками влади рад і більшовизму.

Не менш гостра політична боротьба розгорнулася у кінці січня 1919 року на Трудовому конгресі, який і мав визначити форму державної влади в Україні. М. Богачевська-Хом'як цілком правильно подає розстановку політичних сил на цьому форумі, підкреслюючи, що праві, помірковані елементи (їх, зокрема, представляла центральна течія партії українських соціал-демократів) була більш чисельною, ніж ліві депутати (зокрема, “ліва” частина партії українських соціалістів-революціонерів, які вимагали запровадження радянської системи)¹⁰⁵.

Але за очевидною іронією долі радянський варіант, за який виступала тоді більшість населення України (робітники і більшість багатомільйонного селянства) був відкинутий, і це переконливо свідчить, що Директорія, прийшовши до влади, перестала відповідати потребам та інтересам більшої частини народу України.

Варто додати, що у своїй статті про Директорію Марта Богачевська-Хом'як згадує політичну боротьбу в колись єдиному антигетьманському таборі. Зокрема, дослідниця наводить факт радянської орієнтації голови Директорії В. Винниченка, яка, однак, не зустріла підтримки з боку інших членів Директорії¹⁰⁶. Разом з тим варто зазначити один суттєвий недолік у викладі цього питання у статті нашої колеги з США. Вона, на жаль, аж ніяк не пов'язує боротьбу у “вищих ешелонах» УНР з політичною боротьбою в українському суспільстві в цілому, що в принципі було очевидно.

Слід зазначити, що історики – автори збірника “Україна, 1917–1921 роки. Дослідження революції” по-різному визначають фактори, що вони призвели до повторної ліквідації Української Народної Республіки на початку 1919 року. Наприклад, Джон Решетар, автор статті “Комуністична партія

---

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid. P. 92–93.

¹⁰⁶ Ibid. P. 91.

України і її роль в Українській революції”, підкреслює, що УНР була у черговий раз ліквідована армією радянської Росії, судячи з усього вважаючи, що інших суттєвих факторів, що призвели до такого результату, не існувало¹⁰⁷.

На відміну від нього М. Богачевська-Хом’як зазначає, що головну причину поразки УНР і Директорії та УНР слід шукати перш за все у її невдалому і непопулярному союзі з Францією. Крім того, дослідниця звертає увагу на досить помірковану внутрішню політику українського уряду, яка викликала апатію серед українського селянства, а іноді призводила і до його відвертої ворожості щодо уряду УНР. Крім того, причиною втрати державної влади Директорії на більшій частині території України М. Богачевська-Хом’як вважає нездатність керівництва країни по-справжньому дисциплінувати армію УНР. Крім того, вона також згадує антисемітські акції частини українських військ, які теж не додавали популярності Директорії¹⁰⁸.

На відміну від неї, Артур Адамс фактично стверджує, що слід за антигетьманською на початку 1919 року відбулася нова українська революція – цього разу проти Директорії. За А. Адамсом, якщо раніше, у листопаді–грудні 1918 року, більшість селянства України широ підтримувала Директорію, то пізніше, у січні–лютому 1919 року, український селянський рух, зрозумівши, що Директорія не проводить політику у його інтересах, опинився у “лівій” опозиції до неї і, як наслідок, незабаром приєднався до більшовицького табору. Свою колегу підтримує і Ярослав Білінський, який стверджує, що тоді більшість населення України захопилася ідеєю створення радянської України¹⁰⁹.

Узагальнюючи думки істориків, подані нами вище, можна сказати, що наші колеги з-за кордону згадують про два головні чинники, що призвели до чергової поразки УНР – дії Червоної

---

¹⁰⁷ *Reshetar D. The Communist Party of the Ukraine and its role in the Ukrainian Revolution // Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution.* P. 159.

¹⁰⁸ *Bogachevska-Homyak M. Op. cit. P. 95.*

¹⁰⁹ *Adams A. Op. cit. P. 260; Bilinsky Ya. Op. cit. P. 78.*

армії радянської Росії і внутрішня опозиція щодо Директорії. При цьому Джон Решетар вважає російську Червону армію по суті єдиною силою, що ліквідувала українську незалежність, М. Богачевська-Хом'як фактично пише про періодичне загострення стосунків між Директорією та українським населенням, а А. Адамс дає своїм читачам зрозуміти, що в січні–лютому 1919 року в Україні був присутній широкий антидиректоріальний фронт, який був чинником більш важливим, ніж наступаюча Червона армія. Хто ж з цих трьох дослідників відтворив причини поразки УНР найбільш повно і достовірно?

Звичайно, Дж. Решетар цілком правий у тому, що армія радянської Росії зіграла важливу роль у черговій ліквідації Української Народної Республіки. Але разом з тим нам уявляються неправомірними його очевидні спроби ігнорування інших чинників, які теж “працювали” на таку сумну для усіх патріотів України подію. На відміну від Дж. Решетара, Марта Богачевська-Хом'як визнає факт внутрішньої опозиції щодо УНР, однак судячи з того, що вона подає “відкриту ворожість” до української влади як періодичне і нерегулярне явище, дослідниця не вважає цю обставину досить суттєвою, звідки логічно виходить подібний висновок – своїй ліквідації Директорія та УНР “зобов'язані” перш за все збройним силам більшовицької Росії. Щодо думки про нездатність командування УНР дисциплінувати свої збройні сили, то слід зазначити, що вони і не могли бути дисципліновані в ситуації, коли вже більшість українських солдатів виступили проти влади УНР.

На наш погляд, найближчим до історичної правди є погляд Артура Адамса, і ось чому. Владу Директорії в означений період скинули три союзи військові сили: кадрові війська РСФРР (на кшталт Орловської дивізії), українські повстанські підрозділи (такі, як партизани отамана Ф. Гребенка, які свого часу боролися проти гетьманського режиму, а потім перейшли на територію РСФРР) і нарешті, чисельні повстанські відділи на чолі з отаманами Махном, Григор'євим, Зеленим, Струком та багатьма іншими. При цьому саме третя, корінна повстанська сила на чолі з вищезгаданими селянськими воєначальниками чисельно переважала дві інші (адже вона нараховувала у своєму

складі десятки тисяч озброєних селян ще більшу кількість співчуваючих їм).

Отже, ми вважаємо правильною думку Артура Адамса про “повстанську стихію” як про основний фактор, який поклав край владі Директорії в Україні на початку 1919 року (вторгнення армії більшовицької Росії та українських повстанців, які перебували під її військовим командуванням, був, відповідно, чинником другорядним). Разом з тим у тезах американського історика є декілька помилкових тверджень і неточностей. По-перше, нам уявляється значним перебільшенням теза вченого про те, що у січні–лютому 1919 року “маси озброєних українських селян” приєдналися до більшовицького табору¹¹⁰. Скажімо, отаман Д. Зелений, хоча і був в той час союзником більшовиків, так і не вступив до Червоної армії, а отамани Нестор Махно і Ничипір Григор’єв, хоча і стали радянськими воєначальниками, зберегли, як свідчать чисельні факти, вірність своїм політичним платформам (перший – анархістській, а другий – лівоесерівській). Крім того, цю тезу дослідника із США не слід розуміти таким чином, що армія УНР на чолі з С. Петлюрою взагалі перестала існувати. У лютому 1919 року в ній перебувало ще 21 тис. вояків, які продовжували воювати за українську незалежність.

З усіх авторів наукового збірника лише Марта Богачевська-Хом’як продовжує розгляд історії українських національно-визвольних змагань після лютого 1919 року. Досить цінними є наведені нею факти, які свідчать про те, що поряд з боротьбою армії УНР проти різних ворогів української незалежності, у самій Українській Народній Республіці відбувалася досить вперта боротьба між представниками “лівиці” і “правиці”. Наприклад, у квітні 1919 року прийшов до влади “лівий” кабінет Бориса Мартоса, який поставив собі за мету створення на місцях влади рад і укладення мирної угоди з радянською Росією. Проте реакцією на цю подію став “правий” заколот отамана Володимира Оскілка, який збирався ліквідувати “зрадників-марксистів” при владі, ліквідувати приватну власність на землю. Свій опис

---

¹¹⁰ Adams A. Op. cit. P. 260.

завершує листопадом 1921 року, коли невдалий військовий похід генерал-хорунжого Юрія Тютюнника став остаточним крахом національно-визвольних змагань того часу.

Зміст цієї статті дає можливість її автору зробити необхідні висновки:

1. У аналізованих творах американських істориків, так чи інакше присвячених Українській революції 1917–1921 років, чітко виділяються дві різні за своїм змістом концепції – *апологетична* та *критична*. Суть першої концепції (її прибічниками є, зокрема, Дж. Решетар та М. Богачевська-Хом'як) полягає в тому, що Українська Народна Республіка за урядів Центральної Ради і Директорії являла собою народну державу, внутрішня політика якої у цілому відповідала потребам та інтересам більшості населення України. А квінтесенція критичної концепції – у тому, що уряди УНР насправді не змогли задовольнити інтереси широких кіл українців, і перш за все їхньої найбільшої соціальної групи – українського селянства (цю концепцію, зокрема, розвивають Я. Білінський, А. Адамс і частково І. Каменецький). Варто зазначити, що у повній відповідності до своїх поглядів автори аналізованого збірника наукових праць визначають і причини поразки УНР у 1917–1919 роках. Якщо прибічники апологетичної концепції вважають головною причиною неодноразового праху УНР агресивні мілітарні походи більшовицької Росії на Україну, то прибічники критичної концепції (і особливо Артур Адамс) переконані в тому, що поразку української незалежності у той час слід виводити перш за все з невідповідності політики УНР інтересам пересічних громадян України. На нашу думку, найбільш відповідає історичній правді саме друга, критична концепція.

2. Аналізовані погляди авторів збірника “Україна, 1917–1921. Дослідження революції” не є, по своїй суті, оригінальними, вони так чи інакше відтворюють концепції та інтерпретації, викладені у працях сучасників Центральної Ради і Директорії, які були як прибічниками, так і противниками УНР. Зокрема, великий вплив на формування поглядів істориків, які поділяють критичну концепцію мала відома праця В. Винниченка “Відродження нації”.

3. З точки зору наукового інструментарію аналізовані праці мають як сильні, так і слабкі сторони. До їхніх сильних сторін

слід віднести, зокрема, велике коло історичних джерел, на які вони спираються, значну кількість викладених історичних фактів, досить детальний і послідовний розгляд різних аспектів Української революції 1917–1921 років. А їхніми характерними недоліками є оминання певної кількості важливих фактів (зокрема, “40-десятичної” аграрної реформи І. Каменецьким і Я. Білинським, зменшення реальних масштабів боротьби селянства України проти Директорії М. Богачевською-Хом’як, перебільшення військово-політичної ролі Директорії як організатора всеукраїнського повстання проти гетьманського режиму А. Адамсом) та інші. Ці недоліки, безумовно, знижують у цілому високий науковий рівень праць, проаналізованих нами у цій статті.

Volodymyr Horak

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine
of the NSS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

The article is dedicated to the elucidation of the fate of the two Ukrainian governments – the Central Rada and Directory – in the collection of scientific articles “Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution”. The author makes a detailed scientific analysis of the views of the American historians – specialists in the history of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, reveals two different concepts of the UNR’s history, shows both advantages and disadvantages of these scientific studies, determines the socio-political and historic sources of the views of our American colleagues. The advantages of the collection’s works include a consideration of the events of the Ukrainian revolution at the beginning of the XX century in their dynamics as well as a significant number of facts taken from a variety of historical sources and a reproduction of the revolutionary process from its beginning (in March, 1917) to its end (in November, 1921). The disadvantages should be attributed to first of all an emittance of a number of important historical facts (especially ones touching upon the agricultural policy of the Central Rada and Directory) as well as an exaggeration of one part of factors which caused the collapse of the abovementioned governments and an ignorance or underestimation of

others. The scientific analysis the author made enabled him to reveal two different ways of the historical description of the Ukrainian governments in American historiography – the apologetic and critical – the latter being in our opinion more corresponding to the truth of history.

Key words: Central Rada, Directory, Ukrainian Revolution.

REFERENCES

1. Adams, A. (1977). The Great Ukrainian Jackernie. In *The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution*, 247–270. Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute. [in English]
2. Boiko, O. D. (2004). *Istoriya Ukrainy. [The history of Ukraine]*. Kyiv: Akademvydaw. [in Ukrainian]
3. Bogachevska-Homyak, M. (1977). The Directory of the Ukrainian National Republic. In *The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution*, 82–103. Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute. [in English]
4. Belash, V. F. & Belash, A. I. Dorogi Nestora Makhno. [The ways of Nestor Makhno]. Kyiv. [in Russian]
5. Bilinsky, Ya. (1977). The Communist Jake-Over of the Ukraine. In *The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution*, 104–127. Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute. [in English]
6. Horak, V. (1998). *Povstantsi otamana Grygoryeva (serpen' 1918 – serpen' 1919 rokiv). [The insurgents of otaman Grygoriev] (August, 1918 – August, 1919)*. Fastiv: Polifast [in Ukrainian]
7. Horak, V. S. (2010). *Ukrainska hetmans'ka derzhava 1918 roku u svitli spomyniv ii suchastnykiv. [The Ukrainian Hetman State of 1918 in the light of memories of its contemporaries]*. Kyiv: Stylos [in Ukrainian]
8. Hrytsak, Ya. (2000). *Narys istorii Ukrainy. [An Essay of Ukraine's history]*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian]
9. Hunczak, I. (1977). The Ukrainian under Hetman Pavlo Skoropadsky. In *The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution*, 61–81. Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute. [in English]
10. Kamenetsky, I. (1977). Hrushevsky and the Central Rada. In *The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution*, 33–60. Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute. [in English]
11. Reshetar, I. (1977). The Communist Party and its role in the Ukrainian Revolution. In *The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution*, 159–185. Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute. [in English]

12. Rudnitsky, I. (1977). The Fourth Universal and its Ideological Antecedents. In *The Ukraine, 1917–1921. A Study in Revolution*, 186–219. Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute. [in English]
13. Savchenko, V. A. (2004). Makhno. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian]
14. Savchenko, V. A. (2006). Simon Petlura. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian]
15. Suprunenko, N. I. (1966). *Ocherki istorij grazhdanskoi voyny I voennoi interventsii na Ukraine. [Essays of the history of the Civil war and military intervention in Ukraine]*. Moskow: Nauka. [in Russian]
16. Vynnychenko, V. (1920). Vidrodzhennya natsij. [The nation's revival]. (Vol. 1). Kyiv, Viden. [in Ukrainian]